

Włodzimierz Janowski

ORCID: 0000-0003-1595-1768
Archiwum Akt Nowych, Warszawa

**Polonia „dwóch światów”.
Obraz Polonii w świetle akt
Światowego Związku Polaków
z Zagranicy i Towarzystwa
Łączności z Polonią Zagraniczną
„Polonia”**

**“Two Worlds” of the Polish Diaspora.
The Image of Poles Abroad in the Files
of World Congress of Poles Abroad and the
Polonia Society for Liaison with the Polish
Community Abroad**

Abstrakt

Emigracja Polaków do różnych krajów świata na przestrzeni dwóch ostatnich stuleci stanowiła zjawisko trwałe, o znaczeniu politycznym, społecznym i gospodarczym. Władze państwowe II Rzeczypospolitej i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, przy wsparciu części społeczeństwa, inspirowały powstanie organizacji mających współdziałać i otaczać opieką Polaków za granicą. Celem niniejszego artykułu jest dokonanie – przy tylko skrótowym przypomnieniu okoliczności powstania i celów statutowych

aktotwórców – analizy zawartości przechowywanych w zasobie Archiwum Akt Nowych zespołów akt Światowego Związku Polaków z Zagranicy i Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia” pod kątem aktywności wychodźstwa polskiego. Dokumentacja wytworzona i zgromadzona przez wspomniane wyżej organizacje stanowi wystarczający materiał badawczy do takiej analizy. Jest ona – co istotne – zasadniczą podstawą badań. W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie podejmowano studiów nad wspomnianymi zespołami akt z punktu widzenia archiwistyki, skupiając się raczej na działalności obu organizacji. Interesujące nas podmioty musiały jednak dla potrzeb państwa i przy pomocy jego struktur gromadzić informacje o szeroko rozumianej Polonii na świecie w zakresie jej aktywności organizacyjnej, a także w wymiarze personalnym. Cel artykułu i jednoznacznie źródłowa podstawa opracowania wyznaczyły metodologię badań. Wykorzystano metody stosowane w naukach historycznych, a zwłaszcza metodę bezpośredniego ustalania faktów czy, jak wolą inni, indukcyjną. Oba wskazane wyżej zespoły archiwalne zawierają szereg informacji o aktywności Polonii na świecie. Część z nich ma charakter ściśle określony w specjalnie opracowanych formularzach ankietowych lub sprawozdawczych, inne są niesformalizowane, jeszcze inne przynoszą informacje cząstkowe lub jednostkowe. Przystępując do badania obu zespołów, postawiono tezę, iż stanowią one podstawę nie tylko do odtworzenia działalności organizacyjno-programowej aktotwórców, ale również do ukazania wielu innych aspektów działalności Polonii.

Słowa kluczowe: Polonia, emigracja, Towarzystwo Polonii Zagranicznej „Polonia”, Archiwum Akt Nowych, Światowy Związek Polaków z Zagranicy

Abstract

The emigration of Poles to various countries of the world over the past two centuries was a permanent phenomenon of political, social and economic significance. The state authorities of the Second Republic of Poland and the Polish People's Republic, with the support of social factors, inspired the creation of organizations that would cooperate and take care of Poles abroad. The aim of this article is to analyze the contents of the files kept by the World Association of Poles Abroad and the Polonia Society for Liaison with the Polish Community Abroad (Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną "Polonia") kept in the AAN records collection with regard to the activity of the Polish emigration. The documentation produced and collected by the aforementioned organizations provides a sufficient basis for such analysis. It is, importantly, the essential basis of the research. So far, the literature has not explored the above-mentioned record collections from the point of view of archival science, focusing rather on the activities of the two organizations. However, these entities had to gather information about the Polish community in the world for

the needs of the state and with the help of its structures, in terms of their organizational activity and personal dimension. Such purpose of the article and the explicit source basis of the study determined the research methodology. The methodology used was that of the historical sciences, especially the method of direct fact-finding, or, as others prefer, the inductive method. The two archival collections mentioned above contain a great deal of information about the activities of the Polish diaspora in the world. Some of these are strictly defined in specially designed surveys or reporting forms, others are informal, and still others yield fragmentary or incidental information. The thesis of the study of both collections was that they are the basis not only for the reconstruction of the organizational and programmatic activity of their authors, but also for showing many other aspects of the Polish diaspora's activity.

Keywords: Polish diaspora, emigration, Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”, Central Archives of Modern Records, World Association of Poles Abroad

Uwagi wstępne

W XIX i XX wieku miały miejsce, tak w obszarze dziejów powszechnych, jak ojczystych, wydarzenia i procesy w sferze polityki, konfliktów militarnych, gospodarki i przemian społecznych o fundamentalnym, zasadniczym znaczeniu. Jednym z takich zjawisk była masowa emigracja Polaków z ziem będących pod zaborami, z terytorium II Rzeczypospolitej, z ziem okupowanych przez III Rzeszę, zajętych przez ZSRR, a także z obszaru powojennej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Emigracja ta, wynikająca ze splotu czynników politycznych, społecznych, socjalno-bytowych, wojskowych i decyzji indywidualnych, okazała się procesem stałym, przebiegającym jednak w poszczególnych okresach z różnym natężeniem. Część emigrantów traktowała swój pobyt poza granicami ojczyzny jako stan przejściowy i po ustaniu przesłanek go powodujących wracała do kraju. Inni wiązali się z „nową ojczyzną” na stałe.

Właśnie żywotność i trwałość wspomnianego zjawiska – niezależnie od ukrytych celów politycznych – skłoniły władze państwowe i część społeczeństwa II RP, a następnie PRL do utworzenia struktur zajmujących się utrzymywaniem kontaktów i współpracą ze skupiskami polonijnymi na świecie. Takimi właśnie strukturami były Światowy Związek Polaków z Zagranicy i Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”.

Celem niniejszego opracowania nie jest jednak przedstawienie dziejów, a zwłaszcza działalności obu wymienionych wyżej organizacji¹. W tym zakresie ograniczymy się jedynie do przypomnienia okoliczności powstania, celów statutowych i czołowych działaczy obu podmiotów. Zasadniczą uwagę skupimy natomiast na analizie dokumentacji wytworzonej i zgromadzonej przez obie organizacje, znajdującej się w zasobie Archiwum Akt Nowych [AAN]². Kluczowe będą informacje o skupiskach polonijnych w wielu krajach świata.

Wspomniane informacje, uzupełniane o dane z innych zespołów i zbiorów będących w zasobie AAN, mogą stanowić podstawę do dalszych pogłębionych badań nad dziejami Polonii w wymiarze globalnym, danego kontynentu, czy kraju.

Światowy Związek Polaków z Zagranicy [Światpol]

Proces tworzenia Światpolu był długotrwały i – jak się wydaje – dwuetapowy. W pierwszej fazie – słabo udokumentowanej – w latach 1925–1929 prowadzono prace przygotowawcze w kierunku zorganizowania w Warszawie I Zjazdu Polaków z Zagranicy³. Istotny wkład w te prace wnieśli działacze organizacji społecznych Towarzystwa im. Adama Mickiewicza, Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego i Związku Obrony Kresów Zachodnich⁴. Uczestnicy zjazdu obradowali 14 lipca 1929 roku w sali plenarnej Sejmu RP pod przewodnictwem posła na Sejm Łotewski

-
- 1 Złuszczka Światpol stał się przedmiotem relatywnie wielu opracowań, by wspomnieć tylko niektóre pozycje: Cezary Lusiński, *II Rzeczpospolita a Polonia 1922–1939: geneza i działalność Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy i Światowego Związku Polaków z Zagranicy* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, 1998); Stanislaus A. Blejwas, „Old and New Polonias. Tension within an ethnic community”, *Polish American Studies* 38/2 (1981): 55–83; Wiesława Piątkowska-Stępnia, „Od Światpolu do Światpolu”, *Studia Śląskie* 59 (2000): 251–266; Marek Szczerbiński, Krzysztof Wasilewski, Grzegorz Wieczorek, „Działalność Światowego Związku Polaków z Zagranicy na rzecz Polaków na obczyźnie (1945–1949)”, w *Polskie Oddziały Wartownicze przy armii amerykańskiej w latach 1945–1989*, red. Monika Mazanek-Wilczyńska, Paweł Skubisz, Henryk Walczak, (Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, 2016), 55–75.
  - 2 Wspomniana analiza nie obejmuje dokumentacji Światpolu znajdującej się w archiwach poza granicami kraju, w tym w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. W tej zasłużonej placówce znajduje się zespół Światowego Związku Polaków z Zagranicy z lat 1940–1962.
  - 3 Archiwum Akt Nowych [dalej AAN], registratura własna, wstęp do zespołu akt Światowego Związku Polaków z Zagranicy (1923), 1925–1939, 1.
  - 4 *Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. zbiorowe, red. Mieczysław Motas, (Warszawa: PWN, 1973), 204–205.

Jarosława Wilpiszewskiego z udziałem dziewięćdziesięciu ośmiu delegatów reprezentujących skupiska polonijne w Azji, Ameryce Północnej i Południowej oraz Europie, które wówczas szacowano na osiem milionów⁵. Ówczesne uwarunkowania polityczne powodowały, iż do kręgu Polonii zaliczano także mieszkańców Wolnego Miasta Gdańska. Warto podkreślić, że w obradach zjazdu uczestniczyli przedstawiciele najwyższych władz państwowych z prezydentem Ignacym Mościckim na czele, a także prymas kardynał August Hlond. Premiera Kazimierza Świąłskiego reprezentował minister Aleksander Car. Depeszę do obradujących skierował marszałek Józef Piłsudski⁶. Świadczy to dobitnie o wadze, jaką do powyższego wydarzenia przywiązywali ówczesni rządzący. Miało to później istotne znaczenie dla efektów działalności organizacji.

Zjazd otwierał drugi etap procesu tworzenia Światopoli. Utworzono Radę Organizacyjną Polaków z Zagranicy, a następnie określono nazwę przyszłej organizacji oraz przyjęto projekt statutu. Dokument ten wyznaczał cele funkcjonowania organizacji, które sformułowano w trzech punktach. Były nimi: „utrzymywanie łączności między skupieniami polskimi zagranicą, a także ich łączności z Macierzą w imię jedności Narodu Polskiego; organizowanie współdziałania pomiędzy Macierzą a skupieniami polskimi zagranicą w zakresie ich życia narodowego i organizacyjnego; obrona dobrego imienia Polski oraz interesów narodowych w poszczególnych skupieniach polskich zagranicą”.

Trzeba podkreślić, iż Światopol traktowano w projekcie statutu jako związek naczelných zagranicznych organizacji polskich skupiających w sobie wszystkie organizacje działające na danym terenie emigracyjnym lub mniejszościowym. Od tej ogólnej zasady dopuszczano wyjątki, kiedy to w przypadku braku organizacji o znamionach centrali przyjmowano podmioty jednostkowe.

Ostatecznie Światopol powstał na II Zjeździe Polaków z Zagranicy w dniu 9 sierpnia 1934 roku w Krakowie. Właściwe obrady poprzedziły posiedzenia Komisji: Społecznej, Gospodarczej, Kulturalno-Oświatowej oraz Konferencje Kobiet Polskich z Zagranicy i Przedstawicielei Prasy Polskiej z Zagranicy odbywające się w Warszawie. Uchwalony statut organizacji w zakresie celów nie odbiegał od wyżej przedstawionego projektu. Wybrano władze organizacji. Przewodniczącym Rady Naczelnej został Marszałek Senatu Władysław Raczkiewicz, a jej sekretarzem

5 Byli to przedstawiciele środowisk polonijnych Argentyny, Austrii, Belgii, Brazylii, Chin, Czechosłowacji, Danii, Estonii, Francji, Holandii, Jugosławii, Kanady, Łotwy, Niemiec, Rumunii, Stanów Zjednoczonych, Szwajcarii i Węgier.

6 *Monitor Polski* 160 (15.07.1929): 2–3; Antoni Pruszkowski, *Przewodnik Społeczny* (Warszawa: Drukarnia P. Brzeziński, 1934), 259.

publicysta Stefan Lenartowicz. W skład Rady weszły łącznie trzydzieści cztery osoby w tym dwudziestu dwóch przedstawicieli kraju oraz dwu przedstawicieli Polonii czechosłowackiej, dwu niemieckiej i po jednym z Argentyny, Austrii, Brazylii, Francji, Kanady, Litwy, Łotwy i Rumunii. W Radzie znalazła się grupa wysokich urzędników państwowych jak prezes Najwyższego Trybunału Administracyjnego Bronisław Helczyński czy Julian Szymański, były Marszałek Senatu⁷. Działalność organizacji przerwał wybuch II wojny światowej.

Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia” [Towarzystwo „Polonia”]

Powstanie Towarzystwa „Polonia” wpisuje się w pewną logikę wydarzeń roku 1955 w Polsce, będących reakcją na zmiany na arenie międzynarodowej. Warto przywołać tylko niektóre z nich. W dniach 21–24 stycznia 1955 roku obradowało III Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, które potępiło wypaczenia w pracy partii, w mechanizmach funkcjonowania aparatu państwowego, a zwłaszcza w strukturach bezpieczeństwa publicznego w zakresie łamania praworządności. Nastąpiła swoista „odwilż” w obszarze kultury i publikowanych przez twórców utworów literackich. 23 lipca 1955 roku w Urzędzie Rady Ministrów Bolesław Bierut i premier Józef Cyrankiewicz przyjęli delegację wychodźstwa polskiego z Belgii, Danii, Francji, Holandii i RFN (Westfalii). Trzy dni później ukazał się list czterdziestu ośmiu intelektualistów polskich do emigrantów zawierający apel o ich powrót do kraju. 31 sierpnia 1955 roku zainaugurowano działalność rozgłośni „Kraj”, powstałej z inicjatywy Wiktora Grosza, której celem było nakłanianie emigracji wojennej na Zachodzie, zwłaszcza inteligencji, do powrotu do kraju. 10 września tego roku do Polski wrócił Hugon Hanke, premier polskiego rządu emigracyjnego w Londynie, ale także współpracownik wywiadu cywilnego PRL. Departament I Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego zainspirował również – celem oddziaływania wywiadowczego na emigrację – powstanie Towarzystwa „Polonia”⁸.

7 AAN, Światopól, sygn. 1, 1–10; *Monitor Polski* 180 (8.08.1934): 4–5; *Monitor Polski* 181 (9.08.1934): 3–4; *Monitor Polski* 182 (10.08.1934): 2–3.

8 Sławomir Cenckiewicz, „Geneza Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną »Polonia«”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2002): 161–168; *Kartki z PRL. Ludzie, fakty, wydarzenia: 1944–1970*, t. I, red. Wiesław Władyka, (Poznań–Warszawa: Sens, 2005), 241, 250–253; *Dokumentacja prasowa* (1955), 596.

Powyższa organizacja została powołana do życia 18 października 1955 roku, przy czym początkowo nosiła nazwę Towarzystwo Łączności z Wychodźstwem „Polonia”. Inicjatorem jej utworzenia było formalnie grono działaczy społecznych, kulturalnych i naukowych, a także przedstawicieli ośrodków emigracyjnych. Zebraniu założycielskiemu przewodniczył profesor Stanisław Kulczyński, wicemarszałek Sejmu PRL. Omówił on sytuację sześciomilionowej rzeszy Polaków zagranicą, podkreślając jej zainteresowanie kwestią bezpieczeństwa Polski i nienaruszalnością zachodniej granicy kraju. W dyskusji określono cele stowarzyszenia i uchwalono jego statut. Cele te ujęte w sześciu punktach obejmowały:

1. *Niesienie pomocy stowarzyszeniom polonijnym, placówkom oświatowym, kulturalnym i skupiskom polonijnym w zachowaniu i rozwijaniu polskiej kultury narodowej,*
2. *Otoczenie szczególną opieką dzieci i młodzieży przez udzielanie pomocy w rozwijaniu i organizowaniu nauki języka polskiego, historii geografii kraju ojczystego,*
3. *Zapoznavanie Polaków zagranicą z rozwojem i życiem społecznym, gospodarczym i kulturalnym Polski Ludowej,*
4. *Utrzymywanie i rozszerzanie form bezpośredniej łączności z krajem,*
5. *Ułatwianie najzdolniejszej młodzieży polonijnej dostępu do szkół i wyższych uczelni w kraju,*
6. *Zaciesnianie więzi przyjaźni i braterstwa wychodźstwa z narodami krajów, w których wychodźcy polscy zamieszkują⁹.*

Członkami stowarzyszenia mogły zostać osoby prawne i fizyczne, a jego władzami były: Walne Zgromadzenie, Zarząd i Komisja Rewizyjna.

W trakcie kolejnych nowelizacji statutu cele organizacji zmodyfikowano i rozszerzono. W szczególności w punkcie trzecim przewidziano także informowanie Polaków o życiu skupisk polonijnych. Dodano punkty dotyczące wspierania twórczości artystycznej wśród Polonii, współpracę z nią w sferze kontaktów ekonomicznych i działalność wydawniczą. Istotne modyfikacje nastąpiły w roku 1974, w następstwie uznania Towarzystwa za organizację wyższej użyteczności. Rozdzielono wtedy wyraźnie cele organizacji – uzupełnione o „popieranie aspiracji Polonii do stałego podnoszenia jej znaczenia społecznego w krajach osiedlenia” – od środków ich realizacji. Te ostatnie rozszerzono o kontakty naukowe, sportowe, turystyczne, także indywidualne, jak również pomoc reemigrantom, którzy osiedlili się w kraju. Towarzystwu powierzono

9 AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. 6/6, Statut. Rejestracja. Wpisy do rejestru Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia” (1955, 1967, 1974).

role koordynatora działalności polonijnej podejmowanej przez inne organizacje społeczne w Polsce. Modyfikacji ulegał także układ władz – w miejsce Zarządu pojawiła się Rada Naczelna, z grona której wyłaniano Prezydium i Sekretariat¹⁰.

Na zebraniu założycielskim „Polonii” w 1955 roku powołano jej władze. Prezesem został Stanisław Kulczyński, wiceprezesami mianowano profesora Tadeusza Lehra-Spławińskiego, Hugona Hankego oraz Zofię Wasilkowską, sekretarz Centralnej Rady Związków Zawodowych, i Czesława Wycecha, wiceprezesa Naczelnego Komitetu Wykonawczego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego. Na stanowisko sekretarza powołany został Szczepan Stec – urzędnik Ministerstwa Oświaty, były przewodniczący Rady Narodowej Polaków we Francji¹¹.

W latach następnym stowarzyszeniem kierowali Mieczysław Klimaszewski (1967–1972), Wincenty Kraśko (1972–1976) i Tadeusz Witold Młynczak (1977–1989). Funkcję urzędujących wiceprezesów/sekretarzy generalnych pełnili, po wspomnianym Hugonie Hankem, generał Stanisław Zawadzki, Zygmunt Dworakowski, Tadeusz Strzałkowski, Wiesław Adamski i Wojciech Jaskot¹². Na czele towarzystwa stali więc pozornie głównie działacze Stronnictwa Demokratycznego, a faktyczne kierownictwo spoczywało w rękach działaczy PZPR, wysokich funkcjonariuszy administracji państwowej. Samo towarzystwo znajdowało się w obszarze zainteresowań i nomenklaturze Wydziału Zagranicznego KC PZPR¹³.

* * *

Adresatem działań obu omówionych wyżej organizacji były skupiska polonijne zagranicą. Przy podobieństwach w celach statutowych widoczne były jednocześnie wyraźne różnice. W przypadku Światopól akcentowano jedność narodu polskiego. W odniesieniu do „Polonii”, zwłaszcza w początkowym okresie działalności, eksponowano elementy „internacjonalizmu”, a przez cały długi czas funkcjonowania organizacji – dążenie do pozyskania wychodźstwa dla „Polski Ludowej”.

---

10 *Ibidem*.

11 *Ibidem*, s. n. n.

12 Bernadetta Nitschke, „Działalność Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną »Polonia« wobec polskiej emigracji w latach 1955–1970”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 19/1 (2012): 162.

13 AAN, KC PZPR, Sekretariat, sygn. VII/71, Zadania i struktura Wydziałów i Biur KC PZPR (zatwierdzone przez Sekretariat KC PZPR w dniu 20.02.1985), 26 i n.

Obraz Polonii w aktach Światopolu i Towarzystwa „Polonia” przechowywanych w zasobie Archiwum Akt Nowych.

Światopol

Przechowywany w zasobie AAN zespół 2/61 Światowego Związku Polaków z Zagranicy z lat [1925–1933] 1934–1939 obejmujący 548 jednostek archiwalnych i mierzący około 7,6 metrów bieżących daje, z uwagi na stan zachowania, fragmentaryczny obraz aktywności tej instytucji, a co za tym idzie także cząstkowy obraz funkcjonowania skupisk polonijnych w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej. Owej fragmentaryczności danych towarzyszy również dysproporcja informacji w odniesieniu do poszczególnych państw – skupisk polonijnych. Informacje są na przykład bardziej szczegółowe w odniesieniu do Brazylii¹⁴ czy Francji¹⁵, a jednostkowe w przypadku Chin, do których wypadnie wrócić w innym miejscu niniejszego tekstu¹⁶.

W zespole dominują archiwalia zawierające informacje cząstkowe, szczegółowe. Niewiele jest natomiast materiałów syntetycznych, całościowych, o ogólniejszym charakterze. Przykładem tych ostatnich może być sporządzony w 1936 roku wykaz organizacji polskich zagranicą. W materiale tym dokonano podziału wspomnianych podmiotów na grupy obejmujące stowarzyszenia młodzieżowe, kulturalno-oświatowe, gospodarcze, kobiece i nauczycielskie. Każda z powyższych podlegała dalszemu podziałom. I tak na przykład wśród organizacji młodzieżowych wyróżniono zrzeszenia akademickie, ogólnomłodzieżowe, harcerstwo żeńskie i męskie, struktury strzeleckie i sportowe. W każdym przypadku wskazano kraj działania oraz siedziby władz centralnych i placówek terenowych zgodnie ze strukturą danej organizacji¹⁷.

14 AAN, Światopol, sygn. 131, Działalność Centralnego Związku Polaków w Brazylii (1932); sygn. 132, Brazylia – list korespondenta Rady Organizacyjnej Konstantego Zajkowskiego (1933); sygn. 133, Referat organizacyjny i statut opracowany na V Sejm Centralnego Związku Polaków w Brazylii (1937).

15 *Ibidem*, sygn. 144, Francja – materiały dotyczące spraw polskich organizacji emigracyjnych oraz stanu szkolnictwa we Francji (1930–1931); Francja – kwestionariusze, ankiety dotyczące organizacji polskich we Francji (1933); sygn. 146, Informacje w sprawie propagandy komunistycznej wśród Polaków we Francji (1936); sygn. 147, Rada Porozumiewawcza Związków Polskich we Francji – sprawy towarzystw hodowlanych i wychowania fizycznego (1937).

16 *Ibidem*, sygn. 136, Chiny – informacje o polskich organizacjach emigracyjnych w Chinach (1931).

17 *Ibidem*, sygn. 94, Wykaz organizacji polskich zagranicą według rodzajów (1936).

Przykładem dokumentacji traktującej o aktywności Polonii w danym państwie może być jednostka archiwalna dotycząca Austrii. Znajdujemy tam opis sytuacji w Związku Stowarzyszeń Polskich we Wiedniu spowodowanych rozbiciem jego jedności w 1931 roku i ponowną konsolidacją. Kluczowa jest ankieta wspomnianej polskiej organizacji naczelnej ze wskazaniem roku założenia, jej adresu, składu kierownictwa, struktury wewnętrznej, ogólnej liczebności ludności polskiej na terenie działania organizacji, jej struktury wyznaniowej i zawodowej, a także reprezentacji w parlamencie, rządzie, samorządzie oraz danych o szkolnictwie polskim. W załączniku do ankiety wymieniono wszystkie organizacje tworzące powyższą centralę, tytuły pism polskich, wykaz szkół polskich z uwzględnieniem ich statusu, ilości klas, języka wykładowego, liczby uczniów i nauczycieli¹⁸.

W analizowanym zespole przeważają jednak swoiste „teczki zbiorcze” zawierające informacje dotyczące wielu skupisk polonijnych. W jednej z takich teczek znajdujemy wykaz kierowniczek harcerstwa żeńskiego w dziesięciu krajach europejskich, USA i Kanadzie, Chinach i Wolnym Mieście Gdańsku; informacje Konsulatu Generalnego w Londynie o braku organizacji młodzieżowych, gospodarczych, kobiecych i nauczycielskich na terenie jego działania z uwagi na „znikomą liczbę Polaków”; informację Poselstwa RP o Federacji Polskich Towarzystw i Organizacji „Dom Polski” w Argentynie; wykaz organizacji i szkół polskich w Danii; charakterystykę działalności „Związku Polaków – Ognisko Polskie” w Zagrzebiu; wykaz polskich organizacji młodzieżowych w Kanadzie; opis sytuacji wśród organizacji polskich na Łotwie; wykaz organizacji polskich w Niemczech w podziale branżowym; zestawienie szkół polskich w Czerniowcach z uwzględnieniem poziomu kształcenia, ilości klas, liczby uczniów i nauczycieli, a także danych adresowych. Najbardziej rozbudowane jest szczegółowe zestawienie organizacji polskich w Belgii. Dane personalne i adresowe uzupełnia „Sprawozdanie z działalności Komitetu Współpracy z Polskimi Organizacjami Społecznymi w Belgii” za rok 1935/1936 obejmujące aktywność w sferze kulturalno-oświatowej, przed-szkolnej i szkolnej, teatralnej, wydawniczej, obozowej oraz gromadzenia funduszy. Znamienne, iż wszystkie powyższe informacje pozyskano za pośrednictwem polskich placówek dyplomatycznych¹⁹.

---

18 *Ibidem*, sygn. 127, Austria – organizacja naczelna, organizacje kobiece, młodzieżowe, robotnicze oraz szkolnictwo (1933).

19 *Ibidem*, sygn. 109, Organizacje polskie w Anglii, Argentynie, Austrii, Belgii, Brazylii, Danii, Estonii, Finlandii, Holandii, Jugosławii, Kanadzie, Łotwie, Niemczech, Rumunii, Szwajcarii, Stanach Zjednoczonych (1936).

W aktach Światpolu znajduje się także znaczna ilość korespondencji przynoszącej pojedyncze informacje z życia terenowych placówek organizacji polonijnych. Tak na przykład Zjednoczenie Polskie w Helsingforsie skierowało w maju 1932 roku pismo do Warszawy informujące o zorganizowanych przez nie obchodach Święta Trzeciego Maja. W październiku tegoż roku działacze Związku Robotników Polskich „Jedność” w Szwajcarii informowali o odbytym zebraniu kulturalno-oświatowym. W grudniu relacje z pokazu gimnastycznego nadesłało gniazdo Sokoła w Gdańsku – Nowym Porcie²⁰.

Na koniec – z konieczności krótkiego – przeglądu akt Światpolu warto przywołać pochodzącą z roku 1931 charakterystykę liczącej dwa i pół tysiąca osób kolonii polskiej w Chinach. Nie ogranicza się ona do informacji o działających w Harbinie i Shanghaju organizacjach polskich. Zawiera także dane o szkolnictwie polskim. Charakteryzuje całość owej kolonii jako zbiorowość o niskim poziomie wykształcenia, złej sytuacji ekonomicznej, wiążącej się poprzez małżeństwa mieszane z Rosjanami²¹.

Powyższe przykłady – jak się wydaje – dostatecznie ilustrują zespół Światpolu w interesującym nas zakresie.

Towarzystwo „Polonia”

Zespół akt dotyczący Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia” cechują zarówno istotne różnice, jak i podobieństwa w stosunku do wyżej omówionego zespołu akt Światpolu. Po stronie różnic trzeba odnotować znaczny rozmiar zespołu, długi okres funkcjonowania twórcy, a także – co wydaje się kluczowe – fakt, iż nie jest on opracowany archiwalnie. Zespół posiada środki ewidencyjne w postaci spisów zdawczo-odbiorczych, wymagających szczegółowej weryfikacji na poziomie tytułów jednostek archiwalnych. Podobnie jak w zespole Światpolu materiały cząstkowe, fragmentaryczne dominują nad dokumentacją syntetyczną o ogólniejszym charakterze.

W grupie tych drugich warto zwrócić uwagę na kilka teczek aktowych. W jednej z nich znajdujemy zestaw opracowań pracowników Towarzystwa, przygotowanych w latach 1982, 1986, 1988–1990, dotyczących skupisk polonijnych na poszczególnych kontynentach i w różnych krajach. Liczebność Polonii szacowano wówczas na trzynaście milionów

20 *Ibidem*, sygn. 106, Korespondencja dotycząca działalności organizacji polskich zagranicą (1932).

21 *Ibidem*, sygn. 136, Chiny – informacje o polskich organizacjach emigracyjnych w Chinach (1931).

rozsianych w dziewięćdziesięciu dwóch krajach świata. Najliczniejsza była Polonia w USA (dziesięć milionów), a najmniej liczna w Wenezueli (tysiąc pięćset osób). Uwzględniono także skupiska Polaków w krajach realnego socjalizmu, szacując ich liczebność następująco: ZSRR – milion dwieście tysięcy, Czechosłowacja – siedemdziesiąt siedem tysięcy, Węgry – dziesięć tysięcy, NRD – trzydzieści tysięcy [bez możliwości zrzeszania się]. Analizowane materiały zawierają charakterystykę Polonii w dwudziestu dwóch krajach z uwzględnieniem jej liczebności, procesu napływu i rozmieszczenia, organizacji polonijnych, szkolnictwa, prasy, duszpasterstwa, sympatii politycznych²².

W innej teczce znajdujemy opracowania pochodzące z 1981 roku, dotyczące liczebności, składu władz i celów statutowych organizacji polonijnych w trzydziestu dwóch krajach świata²³. Podobny charakter ma kolejny zbiór informacji datowany fragmentarycznie na rok 1980. Zawiera on jednak dodatkowe dane dotyczące statystyki liczbowej Polonii w dwudziestu dziewięciu krajach i na sześciu kontynentach, a także kwestie awansu społeczno-ekonomicznego Polaków w krajach osiedlenia, darów Polonii dla kraju, kształcenia młodzieży polonijnej, działalności kulturalnej skupisk polonijnych, a także opis działań „antykrajowych ugrupowań emigracyjnych”. W drugiej części powyższych materiałów zawarto wykazy polonijnych firm handlowych. W tej partii akt znajduje się także pochodząca z roku 1973 – będąca świadectwem braku wspomnianego opracowania zespołu – „Statystyka polskiej grupy etnicznej w krajach kapitalistycznych” uwzględniająca sześćdziesiąt dziewięć państw. Co ciekawe, zestawienie to uwzględniało porównawczo dane własne Towarzystwa „Polonia”, wydawnictwa londyńskie, paryskie i dane MSZ²⁴.

Znacząca część akt przynosi charakterystykę organizacji polonijnych w poszczególnych krajach. Jedna z takich teczek zawiera materiały charakteryzujące Polonię w Australii i Nowej Zelandii z uwzględnieniem jej genezy, znaczenia w rzeczywistości politycznej krajów osiedlenia, organizacji społecznych i ich orientacji politycznych, a także form ich współpracy z Towarzystwem. Organizacjom współdziałającym z Towarzystwem „Polonia” poświęcono odrębnie więcej uwagi, analizując ich działalność, przedstawiając sylwetki czołowych działaczy, wydawnictwa. Owa bliższa charakterystyka dotyczyła dziewięciu organizacji, czterech klubów sportowych i czterech biur podróży. Należy zwrócić uwagę, iż

22 AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. 6/303, Analiza skupisk polonijnych (b. d.).

23 *Ibidem*, sygn. 18/19, Statystyka i organizacje polonijne na świecie (b. d.).

24 *Ibidem*, sygn. 18/46, Polonia ogólnie. Opracowania zbiorowe (b. d.).

w analizowanych materiałach znajdują się także raporty polskich placówek konsularnych w Australii zawierające dane o liczebności Polonii, aktywności organizacyjnej, wydawnictwach i prasie, a także duszpasterstwie. Podobne informacje dotyczyły Nowej Zelandii²⁵.

Kolejną obszerną częścią zespołu jest korespondencja Towarzystwa z przedstawicielami Polonii w różnych krajach świata. Jest to istotna odmienność w stosunku do Światopól, który gromadził informacje wyłącznie na poziomie organizacji. Powyższy materiał – podzielony jedynie na państwa – przynosi wysoce zróżnicowane informacje. W jednej z teczek dotyczących Wielkiej Brytanii znajdujemy dla przykładu: korespondencję Elliott School w Londynie z maja 1962 roku wskazującą liczebność klasy koedukacyjnej i jej chęć korespondowania z uczniami w Polsce; korespondencję Stowarzyszenia „Odra–Nysa” w Birmingham z kwietnia 1963 roku charakteryzującą jego działalność „na ulicy” wobec braku własnego lokalu; materiały organizacyjne Zrzeszenia Polonii Brytyjskiej, w tym komunikat dotyczący obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego w Wielkiej Brytanii²⁶.

W innym tomie korespondencji ze Stanów Zjednoczonych dominuje problematyka prasy i wydawnictw Towarzystwa „Polonia”. Znajdują się w nim opinie o piśmie „Nasza Ojczyzna” i zapotrzebowania na jego prenumeratę²⁷. Kolejny tom korespondencji, tym razem z Brazylii, zawiera informacje o działalności Towarzystwa „Polonia” w Porto Alegre w 1972 roku, przygotowaniach do obchodów siedemdziesięciopięcioletnia fundacji tej organizacji, zainteresowaniu polskimi filmami fabularnymi i podręcznikami języka ojczystego, przygotowywaniu pokazu tańców ludowych²⁸.

Zachowana w analizowanym zespole korespondencja przynosi szerokie spektrum informacji o działalności organizacji polonijnych, aktywności poszczególnych rodaków i ich problemach, a także stosunku do Towarzystwa „Polonia”.

25 *Ibidem*, sygn. 18/19, Polonia ogólnie (1977–1978, 1985).

26 *Ibidem*, sygn. 1/6/26, Anglia. Korespondencja (1957–1977).

27 *Ibidem*, sygn. 1/280/42, Stany Zjednoczone. Korespondencja indywidualna (1959–1969).

28 *Ibidem*, sygn. 1/88/14, Brazylia. Korespondencja (1972).

Podsumowanie

Zaprezentowana wyżej, skrótowa z uwagi na ograniczone ramy artykułu, charakterystyka zawartości akt zespołów Światopoli i Towarzystwa „Polonia” pozwala na sformułowanie kilku wniosków o ogólniejszym charakterze.

1. Zespoły Światopoli i Towarzystwa „Polonia” stanowią ważne źródło poznania dziejów wychodźstwa polskiego zagranicą. Obie organizacje musiały bowiem dla potrzeb państwa i przy pomocy jego instytucji gromadzić informacje o szeroko rozumianej Polonii na świecie.
2. Oba wskazane wyżej zespoły archiwalne wyznaczają ścieżkę dalszych badań nad Polonią w zasobie AAN. Będą to bowiem zarówno zespoły instytucjonalne, na przykład Ministerstwo Spraw Zagranicznych [1915–1917] 1918–1939 czy KC PZPR 1948–1990, jak również spuścizny osobowe, na przykład Akta Pawła Nikodema czy Akta Władysława Zachariasiewicza.
3. Zespoły Światopoli i Towarzystwa „Polonia” mogą stanowić podstawę do sporządzenia swoistego atlasu organizacji polonijnych na świecie
4. Polonia we wszystkich krajach osiedlenia wpisała się trwale w minione stulecie 1918–2018.

Bibliografia

Książki i monografie

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. zbiorowe, red. Mieczysław Motas, (Warszawa: PWN, 1973)
- Kartki z PRL. Ludzie, fakty, wydarzenia: 1944–1970*, t. I, red. Wiesław Władyka, (Poznań–Warszawa: Sens, 2005).
- Pruszkowski Antonii, *Przewodnik Społeczny* (Warszawa: 1934).
- Lusiński Cezary, *II Rzeczpospolita a Polonia 1922–1939: geneza i działalność Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy i Światowego Związku Polaków z Zagranicy* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, 1998).
- Marek Szczerbiński, Krzysztof Wasilewski, Grzegorz Wiczorek, „Działalność Światowego Związku Polaków z Zagranicy na rzecz Polaków na obczyźnie (1945–1949)”, w *Polskie Oddziały Wartownicze przy armii amerykańskiej w latach 1945–1989*, red. Monika Mazanek-Wilczyńska, Paweł Skubisz, Henryk Walczak, (Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, 2016), 55–75.

Czasopisma

- Cenckiewicz Sławomir, „Geneza Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną »Polonia«”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2002): 161–168.
- Nitschke Bernadetta, „Działalność Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną »Polonia« wobec polskiej emigracji w latach 1955–1970”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 19/1 (2012): 159–185.
- Blejwas Stanislaus A., „Old and New Polonias. Tension within an ethnic community”, *Polish American Studies* 38/2 (1981): 55–83;
- Piątkowska-Stępnik Wiesława, „Od Światpolu do Światpolu”, *Studia Śląskie* 59 (2000): 251–266.
- Monitor Polski* 160 (15.07.1929).
- Monitor Polski* 180 (8.08.1934).
- Monitor Polski* 181 (9.08.1934).
- Monitor Polski* 182 (10.08.1934).

Źródła archiwalne

- AAN, KC PZPR, Sekretariat, sygn. VII/71, Zadania i struktura Wydziałów i Biur KC PZPR (zatwierdzone przez Sekretariat KC PZPR w dniu 20.02.1985).
- AAN, Światpol, sygn.. 1, Projekt statutu Światowego Związku Polaków z Zagranicy (1934).
- AAN, Światpol, sygn. 131, Działalność Centralnego Związku Polaków w Brazylii (1932).
- AAN, Światpol, sygn. 132, Brazylia – list korespondenta Rady Organizacyjnej Konstantego Zajkowskiego (1933).
- AAN, Światpol, sygn. 133, Referat organizacyjny i statut opracowany na V Sejm Centralnego Związku Polaków w Brazylii (1937).
- AAN, Światpol, sygn. 144, Francja – materiały dotyczące spraw polskich organizacji emigracyjnych oraz stanu szkolnictwa we Francji (1930–1931).
- AAN, Światpol, sygn. 145, Francja – kwestionariusze, ankiety dotyczące organizacji polskich we Francji (1933).
- AAN, Światpol, sygn. 146, Informacje w sprawie propagandy komunistycznej wśród Polaków we Francji (1936).
- AAN, Światpol, sygn. 147, Rada Porozumiewawcza Związków Polskich we Francji – sprawy towarzystw hodowlanych i wychowania fizycznego (1937).
- AAN, Światpol, sygn. 136, Chiny – informacje o polskich organizacjach emigracyjnych w Chinach (1931).
- AAN, Światpol, sygn. 94, Wykaz organizacji polskich zagranicą według rodzajów (1936).
- AAN, Światpol, sygn. 127, Austria – organizacja naczelną, organizacje kobiece, młodzieżowe, robotnicze oraz szkolnictwo (1933).
- AAN, Światpol, sygn. 109, Organizacje polskie w Anglii, Argentynie, Austrii, Belgii, Brazylii, Danii, Estonii, Finlandii, Holandii, Jugosławii, Kanadzie, Łotwie, Niemczech, Rumunii, Szwajcarii, Stanach Zjednoczonych (1936).

- AAN, Światpol, sygn. 106, Korespondencja dotycząca działalności organizacji polskich zagranicą (1932).
- AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. 6/6, Statut. Rejestracja. Wpisy do rejestru Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia” (1955, 1967, 1974).
- AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. 6/303, Analiza skupisk polonijnych (b. d.).
- AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. 18/19, Statystyka i organizacje polonijne na świecie (b. d.).
- AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. 18/46, Polonia ogólnie. Opracowania zbiorowe (b. d.).
- AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. 18/19, Polonia ogólnie (1977–1978, 1985).
- AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. I/6/26, Anglia. Korespondencja (1957–1977).
- AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. I/280/42, Stany Zjednoczone. Korespondencja indywidualna (1959-1969).
- AAN, Towarzystwo „Polonia”, sygn. I/88/14, Brazylia. Korespondencja (1972).